

ХЕРЦЕГОВИНА

с војног гледишта¹

I. УОПШТЕ

Просторија. Херцеговина износи простора 263 четвртасте миље.¹ Она је широка на југу између шиљка Суторине и планине Возника (5.500') 10 миља; између залива Клека и планине Витовње,више Коњице,шири се на 15 миља а броји у дужину 36^{1/4} миље и код планине Динаре сршава се на шиљак.

Људство. По Роскијевићу Херцеговина има људства 230.000, и то: 130.000 православних, 42.000 католика, 55.000 мухамедоваца, 500 Јевреја и 2.500 Цигана. У ово се не рачуна ново пазарски крај, који има 125.000 душа, то 100.000 православних, 23.000 мухамедоваца, 200 Јевреја и 1.800 Цигана. У суседној Босни има 796.000 душа, и то 360.000 православних, 300.000 мухамедоваца, 122.000 католика, 5.000 Јевреја и 9.000 Цигана.

Политичка подела. Вилајет Босна дели се на 7 санџака или округа (мутасарафлик): сарајевски, зворнички, травнички, бањалучки, бихачки, ново пазарски (куда припадају и бивши плевљански) и мостарски (куда припадају и бивши требињски). Мостарски санџак сачињава Херцеговину.

¹ По делу: Militärische Beschreibung des Paschalik's Herzegovina und d. Fürstenthums Crnagora von Šestak. Wien, 1861; и по делу: Studien über Bosnien und die Herzegovina von Johann Roskiewicz, k. k. Major im General-stabe. Wien, 1868.

¹ Ово по Шестаку. По Роскијевићу пак Херцеговина има 220 □ миља, ново пазарски крај (кајмакамија) 125 □ м. а Босна 760 □ м. Разлика у просторији Херцеговине код једног и другог писца излази отуд, што Шестак рачуна Ливно у Херцеговину, а Роскијевић у Босну; Шестак Фочу у Босну, а Роскијевић у Херцеговину и т. д. а то је отуд што Турци често претурају презове из једног пашалука у други.

Он има срезове: 1. Столац. 2. Љубушка. 3. Коњица. 4. Фоча. 5. Требиње. 6. Невесиње. 7. Билећа. 8. Гацко. 9. Никшић.

II. ПЛАНИНЕ (ОРОГРАФИЈА)

Далматинско вододелје Велебит, на тромеђи Далмације, Херцеговине и Босне са планином Динаром добија име Динарски Алпи, који својим југоисточним краком до планине *Возника* (5500'), код Црне Горе, деле Херцеговину од Босне и слив (басен) херцеговачке реке Неретве од слива савског.

Од Динаре иде други крак, Пролог, који дели Херцеговину од Далмације, који се повлачи преко Суторине до црногорског виса: *Вучији Зуб*. Неретва пробија Пролог, текући у јадранско море. Између Вучијег Зуба и Возника граница је херцеговачко-прногорска.

Остали херцеговачки планински ланци иду приближно равнотојно Прологу, од северозапада југоистоку. Њихова апсолутна висина опада, у колико су јужније положени, т. ј. ближи ланцу Прологу.

Динарски Алпи од Динаре до Возника износе у дужину 42 миље. Ширина овог ланца врло је разна. Највећа је ширина одмах при улазу у турску област ($4\frac{1}{2}$ миље). За тим се ширина сужава између извора реке Раме и Врбаса, даље задржава ширину од $1\frac{1}{2}$ до $2\frac{1}{2}$ миље, и између извора Неретве и Дрине шире се опет преко 5 миља. Висина је свуда знатна, и увећава се на југоистоку, тако, да поједини делови далеко превазилазе регион шумски.

Динарски ланац на разним местима има разна имена. Сама Динара висока је 5728'. Одатле иде ланац, јужно од извора реке Унац под називима: Златор и Алретина планина, ограничава десно висораван Гламочки, за тим као Виторог планина губи се десно и лево као висораван код Свича и Купреша. Овај део ланца широк је $4\frac{1}{2}$ миље.

Око извора речице Раме, где се ланац опет сужава, добија име Радуша планина (5.000'), и тако се зове до извора Врбаса, где настаје име Витовња планина (5.000'), која дели Неретву од Босне, а за тим као Иван планина (3—4.000') дели Неретву од Дрине.

Највећу висину достиже ланац у пролому реке Сућесе као Сутина планина (6.300') и Воловјак (6.000').

Између извора Сућесе, која утиче у Дрину, и горње Неретве, остављају Динарски Алпи босанско-херцеговачку међу, улазе у унутрашњост Херцеговине, и као Чемерно планина (4.000')

узимљу југоисточни правац, па се као *Лебршник* планина (5.000') састављају с *Возником*.

Тамо где је ланац проломљен Сућесом, продужава се даље као *Сућешка* планина у истој висини, и код дробњачког котла опада тако стрмо, да река Тушумља на један мах добија североисточни правац к *Пиви*.

Између *Пиве* и *Зете*, т. ј. између дробњачког и никшићког котла, опада вододелје висораванско до 2.600', а висовима *Лукавци* достиже опет висину 4.000' и као *Возник*, где додира Црну Гору, 5.500'.

Између извора *Неретве* и *Пиве* *Динарски Алпи* спуштају се као тераса од *Чемерно-Лебршник* (4—5.000') и *Врба* (2.800'), у висораван *Гацко*, који је висок само 2.000'.

Битовни планини најближи је равнотојни ланац *Вранац* планина (6.600'), и обе стешњавају долину горње *Неретве*, од Коњице до утока *Неретвиче*.

Други је равнотојни ланац *Липета* планина (4.000').

Трећи равнотојни ланац зове се *Бачевица* (3.600') и *Порим* планина (3.800'), који се по што је Неретвом проломљен, пружа северозападно и код *Жупањца* спаја се са *Цицер* планином.

Четврти равнотојни ланац сачињава *Велеш* планина (3200'), коју такође пробија Неретва код Мостара, за тим као *Плоча* двоји долину Дрежнице десно, од котла Миљарске реке лево, па средством *Љубушке* планине такође везује се за *Цицер*.

Сва ова четири ланца обухваћена су луком, који Неретва описује од *Невесиња* до *Мостара*.

Трушина (2.700') је пети, а *Видуша* (3.000') шести равнотојни ланац.

Од *Видуше* одваја се крак под називом *Љубомир* и *Зла Гора*, који иде преко виса *Кита* југоисточно на прилогорски брег *Пуста Лисац*; а од *Зле Горе* иде опет други крак североисточно под именом *Илишман* и *Лукавци* до *Возника*. Оба ова крака затварају никшићки котао.

Најпосле као седми равнотојни ланац иде *Градина* планина, између поља: љубинског и поповског, спуштајући се доњој Неретви, уздига се само као вис *Уловски* и као брег *Жаба*. У југоисточном пак правцу спушта се к црногорским граничним планинама са краковима на *Бањане* и *Рудине*, и југозападно к реки *Требињици* са висовима *Клобук* и *Гливо*. Северозападно пак продужење границе, које је такође Неретвом проломљено везује се са брдом *Вран* и код *Имоскога* са *Прологом*.

Пролог је закључни ланац. Дуг је 32 миље. Његова је нај-

виша тачка Бергорац (3.800—5.000'). Југоисточно продужење Пролога, после пролома Неретве, по што је одвојило долину реке Требишњице од приморја, везује се преко Суторине североисточно са далматинско-приогорским приморским ланцем, с којим средством једног огранка, који иде на Вучији Зуб граничи висораван збачки.

Најзначајније су тачке Пролога после неретвиног пролома: Остје, Венер, Тибр, Бергато, Кожак и Орјен (6.000').

Југоисток Херцеговине виши је од њеног северозапада, што сведочи ток Неретве, која пролази 21 миљу пута, да дође до Мостара који је само 5 миља од извора. Висина је Неретве код извора 2.400', код Невесиња 1.800',¹ код Коњице 1.200', код Мостара 300'.

Никшићки котао нагнут је југоистоку јер његове воде у том правцу губе се у понору под брегом Капа.

Висока долина, коју сачињавају планине Лебршник и северно од ње Сученска планина, и кроз коју тече Сучеса, има јак пад северу, те Сучеса од извора свог па до пролома тече одвећ брзо.

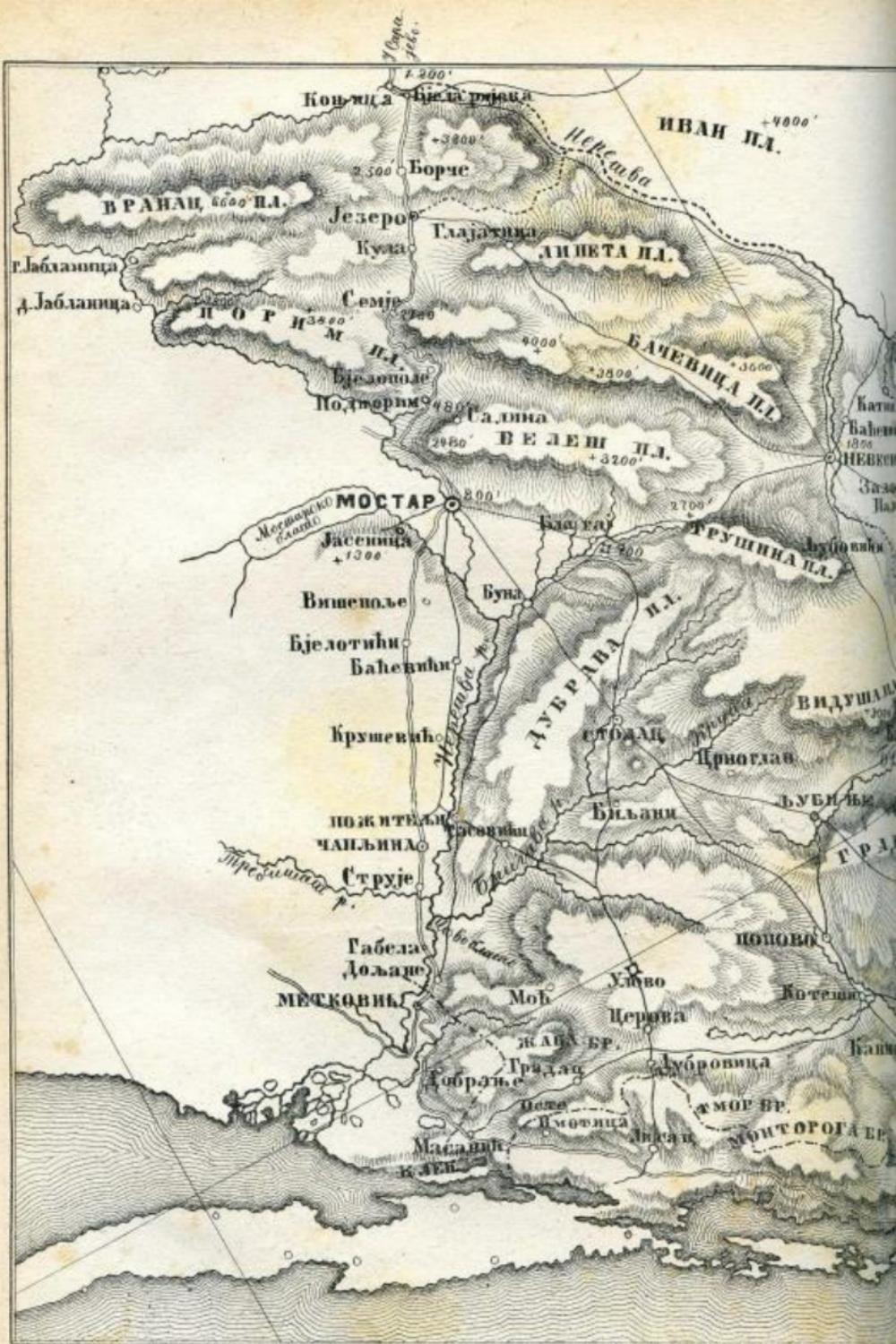
Од западне стране Вранац планине, па преко тераса Липете, Порима, Велеша, Трушине, Видуше и Љубомира планине иде у југоисточном правцу узвишење земљишта. Подобно узвишење пружа се и од Иван планине, преко Воловјака, у јужном правцу такође Љубомиру. Овај једва приметан попречни ланац ограничава заједно са разностојним ланцима област Неретве, и принуђава је на кружни ток од 21 миљу. Овај попречни ланац шиље многе кратке речице у горњу Неретву.

Подобна неприметна свеза повлачи се и северозападном страном, источно од Жупањца између речица: Дрежнице, Јасенице и Требижата с једне, и Свиче, Миљашке и Брлице с друге стране, у јужном правцу Прологу, поред извора Требижата. Најприметније тачке овог вододелца су: планина Љубушка, Плоча, Вранац и Црна Гора (2.100').

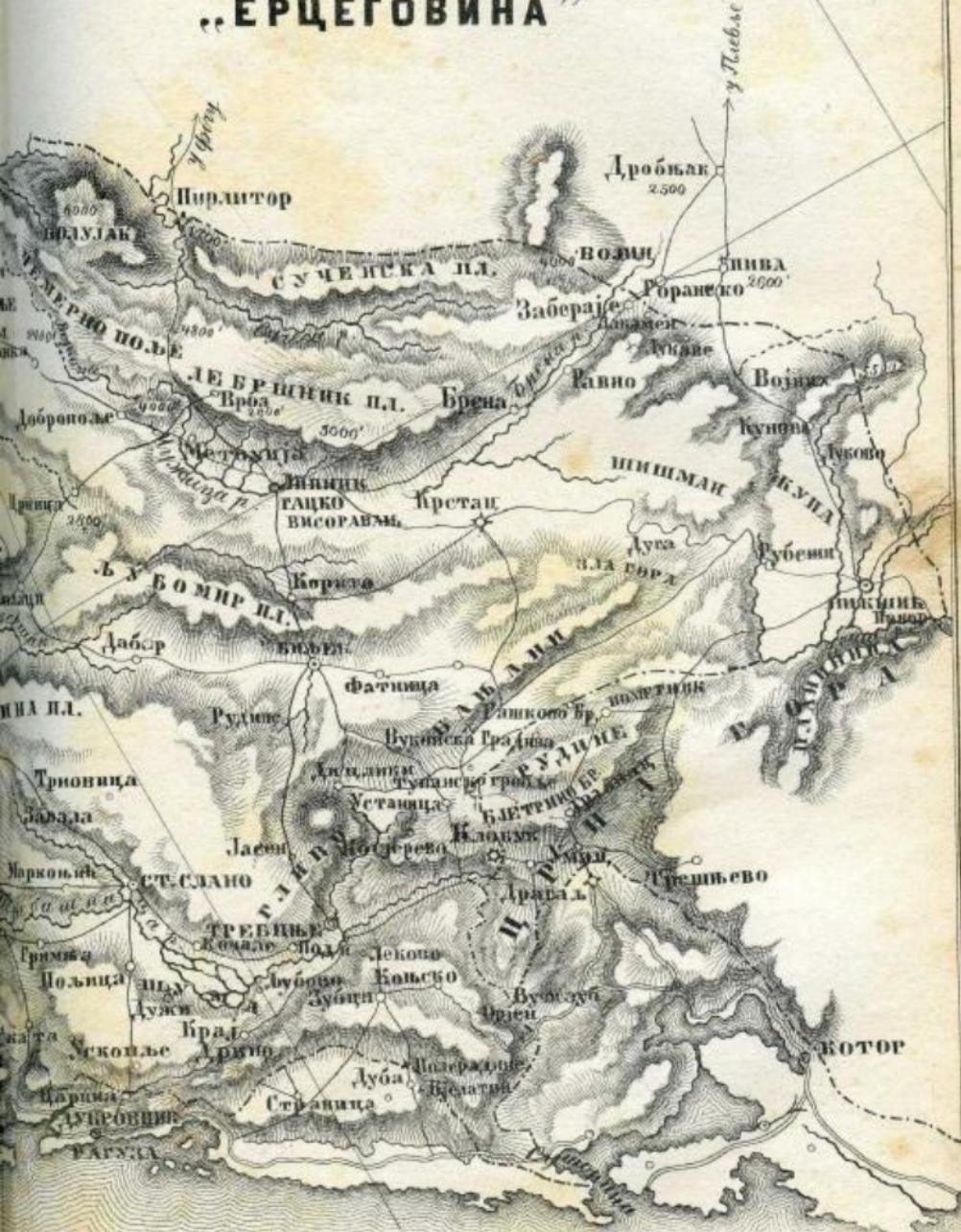
Поменута два попречна ланца међаше вододелаче Неретве југоисточно и северозападно.

Осим изложених разностојних и попречних ланцима, уздижу се с обе стране Неретве још поједини висови без међусобне свезе, као: Тргла, десно Неретве, између Јасенице и Бегове, и Дубрава планина, на левој страни Неретве, између реке Буне и Бригаве.

¹ У овоме се јако разликује карта Шестакова од Роскијевићеве. Докле по Шестаку Неретва тече на Невесиње, дотле по Роскијевићу на Невесињским пољем противче Заломска река, а Неретва далеко источније иде на Улок.

УЗ ЧЛАНАК „ЕРЦЕГОВИНА”

Између ових равнотојних и копречних ланаца наоде се многа равна поља, знатнога обима, која су најплоднија места у Херцеговини. Тако: Попово, Гламоч, Ливно и Дувно. Дувно износи 10 миља простора.

Херцеговачке планине су кречне, са многим рупчагама, јаругама, и провалама.

III ВОДЕ (ХИДРОГРАФИЈА)

1. Обим Неретве.

Неретва је главна река херцеговачка и једина што утиче у море. Извире југоисточно од Мостара, више Невесиња, из Трушине планине, и источно из Воловрата. По саставку оба извора тече у склопу између планина: Бачевица, Липета и Вранац с леве, и Иван и Витовића планина с десне стране, кроз Коњицу; за тим се окреће око Вранац планине, и тече у подножју Порима југоисточно до Урде, за тим пробија тераски ланац Велеш југозападно, и долази на Мостар. Одатле тече у истом правцу и до Буне, у дужини $1\frac{1}{2}$ миљу, у ширину $\frac{3}{4}$ миље. Испод Буне ниска бруда стешњавају долину, те река једва има своју обичну ширину. Код Габеле пробија река Пролог, улива се у два главна рукава на аустријској земљи у јадранско море.

Стешњена до Мостара, тече брзо и носи многи песак. Од Мостара тече спорије, и носи само талог, који често толико уздигне корито да вода предије и своје високе обале, и цео предео на сахат далеко поплави. Ове честе поплаве остављају у низинама простране баре, као блато Улово,¹ које се пружа од Габеле јужно до подножја брега Жабе.

Неретва је дуга до Мостара 21, а од Мостара до утока 9, свега 30 миља. Од Габеле има обичну (нормалну) ширину 40—60 хвати, а дубину 15—20'.² До Метковића, на далматинској међи, долазе морске лађе од 150 тона тежине; са мањим лађицама може се ићи до Пожитеља, а са речним чамцима и до Мостара.³ Нема спрудова.

Преко Неретве стоје камени мостови код Коњица и Мостара, а дрвени на горњој Неретви код Главатичева, (источно од Коњице). Скеле код Буне, Пожитеља и Метковића. При малој води $\frac{1}{4}$ часа више Мостара гази се, и место се зове „Скакати“, јер се иде преко стена, 2—6 стопа широких.

¹ По Шестаку: Улово, по Роскијевићу: Утово.

² По Роскијевићу код Мостара дубина је Неретве 4' а ширина је преко 60 корака.

³ Ово по Шестаку. По Роскијевићу до Крушевице (северно од Пожитеља) могу ићи мали чамци; од Метковића пароброди.

Притоци Неретвина

С десна:

а) *Триесеница* извире из Витовиће, и после кратког тока утиче у Неретву код Коњице.

б) *Неретвица* извире такође из Витовиће више села Наренте и утиче код Гостишице, 3 сахата испод Коњице, 20 корака широка на утоку.

в) *Рама* извире из Радуше. После јурећег тока од 5 миља, дубоко усеченим коритом утиче ниже Зовика, (2 сахата ниже Уздо) 30 кор. широка. Код Штита и Уздо дрвени мостови; на утоку камени мост. (По Роскијевићу).

г) *Дрежница* извире код села Дрежнице и утиче код Јабланице, 25 кор. широка. Траје 4 миље. Има високе обале.

д) Поток *Радобоље* извире из брда више Мостара, тече на западном крају вароши и утиче ниже вароши с два крака. Траје само $1\frac{1}{2}$ миља.

е) *Јасеница*, извире из планине више Дувна. Прима у се Брусовач и Личицу¹, тече кроз мостарско блато (које се зове и Дувно) и утиче испод Мостара; око 40 кор. широка. Траје 6 миља. Пролази баровита поља дувњанска. *Дуж десне обале доњег дела ове реке иду висови*, а лева обала завршава мостарску равницу.

ж) *Бегава*, извире из Тртле, и после кратког тока утиче више Кружевића.

з) *Требишат*, извире из Пролога, северо-западно од Љубушке и утиче више Габеле. Она је подземно у свези са Берликом и језером имошким. — Западно од Љубушке, код Прибоја и код Струге има мостова.

С лева:

а) *Странина* поток, извире из једног језера, јужно од Коњице и утиче на спрам Јабланице.

б) *Буна*, извире на 2 миље источно од Мостара из Ведеша и Трушине, тече свега $2\frac{1}{2}$ миље, и прима у се десно Гнојницу, а пред уток код Буне лево Буницу. Река је јака при самом извору, и од улива Гнојнице међаши јужно равницу мостарску. — Леву обалу сачињавају нагиби Дубраве планине. *Код Буне има камени мост*. Река је на целом току широка скоро 100 корака, 2—4 стопе дубока.

в) *Бригава* (Брегава) извире из Трушине и Видуше, 2 сахата више Стоца, и изнајпре тече узаном долином кроз стене. Од улива потока Крупе шире се долина Неретви, и Бригава про-

¹ Листицу по Роскијевићу, који то име даје Јасеници до мостарске равнице. По њему има мост код Широког Брега и код Буне.

тиче кроз блато Улово. При утоку широка 60 корака. Код Стоца има 2 камена моста, а код Пребилоче један мост. На друму мостарско-метковићком има скела.

2. Обим Дрине

Из Херцеговине тече у Дрину само *Сућеса*, која извире из сућенске планине, недалеко од дробњачке уске долине. После $3\frac{1}{2}$ миље дугог северо-западног тока, пролама северо-источним правцем свезу Ивана са Сућенском планином, и достиже после $1\frac{1}{2}$ миље преко Жураве леву обалу Дрине. Њен почетни ток пролази простране шуме, у којима је где што обала равна и баровита, а идући пролому обала је стеновита и ток одвећ брз. Лево прима у Сутилску и више мањих потока.

3. Кречне воде

1. *Зета*, извире из Возника, и најпре тече јужно до црногорских планина, које је принуђавају да се на један мах окрене источно, и идући подношјем брда, код Сливна пропада у Понор, испод брда Капа, те с друге стране Црне Горе опет у више извора избија и као Зета даље тече. У свом јурећем току прима више потока. *При великој води ови потоци поплаве никшићки котао и одвећ отежавају саобраћај.*

2. *Мужница*, извире заједно са својим притоком, разлатицом, из брда, која опкољавају висораван Гацко, па је нестаје на 1 миљу северо-западно од Гацког, вероватно подземно идући Неретви. При великој води често прекида саобраћај од Гацког с Фочом и Невесињем. Лети јој је обично корито суво.

3. *Војница*, истиче такође из висоравни Гацког, и нестаје под земљом у правцу Неретви.

4. *Букостак*, извире између тераса планинских: Видуше, Љубомира и Градине, које окружавају љубинско поље; противе љубинским пољем, које при великој води поплави, и тиме спречи саобраћај са Требињем, Сланим, Стоцем, Невесињем и Гацким.

5. *Требишњица*, извире код Клобука и из малог језера западно од Попова. Од обе ове стране тече вода, између тераса планинских: Градине и Приморског ланца, на сусрет, и састаје се јужно од Требиња, где упада у блато. Од Градине дотичу јој преко Попова и Завале два мала потока, који утичу у Требишњицу код Котежа и Старог Сланог.

6. *Суво Блато*, добија воду из брда која окружавају ливљанску пољану, као и из малих језера: Кашко и Присак, и нестаје на западној страни недалеко великог Габера у једном пролому.

Ливљанско поље после велике воде остаје блатно и тиме

се одвећ отежава саобраћај са Сињем, Гламочем, Купрежом и Мостаром.

7. *Миљашка*, скупља воду у једном котлу јужно Жупањца и нестаје у околини Дувна. Прима у се многе кратке потоце, који одмах при извору имају много воде.

8. *Прни Луг*, постаје у равном котлу гламочком, са главним извором из Динаре и упада код села Прковца у једном блату.

Ови потоци постају од кишне, која застаје у рупачама, теку скривеним шупљинама кроз кречне планине, и кад се доста воде вакуни, избијају на другој тачци планине. Они обично већ у свом постанку имају доста воде, и често нестају после врло кратког тока. Лети обично немају воде и тада ни у колико не смећу операцијама; при великој води пак због спорог отока плаве, а где што се, због оскудице отока, налазе стална језера. На њима није могуће држати мостове.

IV ВИСОРАВНИ

Висоравни су односно јако насељени и прилично обрађени. Но од пруге Гламоч — Купреш па југу увећава се и људство и пољска привреда.

1. *Ливљанско поље*, дугачко 12, а широко просечно 2 сахата; има југоисточни правац. Кроз њега тече Бистрица, на којој је више мостова, широка је скоро 40 кор., 2—3 ст. дубока. У прољеће поплавља велики део поља.

2. *Гламочко поље*, кроз њега тече незната река Врба. Поље се пружа северо-западно, дуго је 6 сахата, $\frac{1}{2}$ —2 сахата широко и око Гламоча прилично добро насељено. Има снажних коња.

3. *Висораван купрешки*, сачињава троугао, кога су стране 2—4 сахата дугачке. Врло је плодно.

4. *Висораван Дувно*,¹ има вид крста, кога је дужа страна окренута југу. Дугачак је 4, а широк 1—3 сахата. Средње насељен, мало обрађен. Жупањац је главно место на њему. — Туда протиче Свица, у јужном правцу, која се испод Жупањца зове Дрина, има ширину 25—30 корака, 1 стопу дубине.

5. *Невесињско поље*, најпростијије је у Херцеговини и у Босни. Високо је 1800' над морем, има у средњу ширину 2, дужину 12 сахата, врло је плодно и на њему живе више од 1500 породица. Пољем тече Заломска река,² која се такође губи. На њој има један камени мост. Невесиње и Залом мале су паланке,

¹ Ово је сад по Рокчијевићу, по коме Неретва не тече Невесињским пољем, већ Заломска река.

² То није Дувно на Јасеници, већ код Жупањца, јужно Купреша.

и опак су тамо најважнија места. (Залом је југоисточно од Невесиња).

6. *Гацко поље*, источно продужење Невесинског поља, од тог је само ниским седлом одвојено. Високо 2500' над морем, око 5 сахати дугачко, а 1— $1\frac{1}{2}$ сахат широко, осредње обраћено, јер је земља баровита. Туда тече Мужица. Липник и Метохија најважнија су места.

7. *Висораван Никишићки*, прилично плодан и насељен. Варош Никишић најважнија тачка.

8. *Љубински висораван*, 1 сахат југоисточно од Стоца, 1 сахат дужине, мало воде, прилично плодан.

9. *Билећки висораван*, једва 2 сахата дужине, и $\frac{1}{2}$ сахата широк, мало обрађен, слабо насељен, незнатним висовима окружен. Важан као војена тачка према Црној Гори, као састав више путова, због близине Црној Гори и због довољне воде у овом безводном крају. Стога се свакда овде војска против Црне Горе скупљала.

10. *Висока долина Требишићце*. Река је изнајпре широка 20, испод Требиња пак 50—60 корака. Просечна дубина 2—4 стопе, 1 сахат више Требиња и код Слане имаде мост, а код Гричарева и Требиња и скеле.

Осим ових има још неколико висоравнана мањег обима.

V ПУТОВИ

Како је Херцеговина одељена Неретвом у два дела: источни и западни, тако ћемо посматрати и путове у свакој половини засебно. Сарајево у Босни, Мостар и Требиње у Херцеговини, главне су тачке, око којих се путови везују у разним правцима.

Путови у источном делу

1. Од *Мостара*, као обласне столице воде путови:

а) у Сарајево преко Коњице.

б) у Невесиње.

в) у Требиње, преко Стоца, Љубиња и Слане.

г) на Требишићцу, преко Стоца и Попова и отуд опет на Требиње.

д) у Стан (у Далмацији), преко Стоца и Улова.

е) у Метковић, (у Далмацији) преко Пожитеља.

2. Од *Требиња*:

а) у Мостар (напред под в).

б) у Билећ и Гацко.

в) у Зупиће.

г) Поред Требишићце на Клек.

3. Од Невесиња :

- а) у Мостар (1. б.)
- б) преко Језера на Коњицу.
- в) преко Загорја у Фочу.
- г) у Гацко.
- д) у Билећи.
- е) у Ђубиње.

4. Од Гацког :

- а) у Невесиње (3. г.)
- б) уз Дрину на Фочу.
- в) у Пиву.
- г) преко Дуле у Никшићи.
- д) у Билећи (2. б.)
- е) преко Билећа у Требиње (2. б.)

5. Од Билећа :

- а) у Гацко (2. б.)
- б) у Бањане.
- в) у Клобук.
- г) у Требиње (2. б.)

д) преко Добра за Невесиње, Столац и за Ђубиње. —

1. *Мостар — Коњица — Сарајево.* — Од Мостара до хана Борче $4\frac{1}{2}$ сах. Од Борче до Коњице 3 сах. Од Коњице до Сарајева 12, свега $19\frac{1}{2}$ коњичких сахата.

Коњица има 1200 душа. Стари камени мост на 10 стубова. Од Мостара до Коњице врло мучан пут, од Коњице до Сарајева по нужди подвозан.

2. *Мостар — Невесиње.* Од Мостара до Благаја 2, од Благаја до Невесиња 4, свега 6 коњ. сах.

Благај има замак великог обима, још добро одржан (у коме је вероватно смештена арт. муниција), 1000—1200 душа.

3. *Мостар — Столац — Ђубиње — Требиње.* Од Мостара до Буне 2, од Буне до Стоца 4, од Стоца до Ђубиња 4, од Ђубиња до Требиња 8, свега 18 коњ. сах.

Буна село од 400 душа, римски камени мост са 13 сводова. Столац паланка од 3000 душа. Добро очуван градић. Ђубиње паланка од 1500 душа. Стари кастел.

4. *Мостар — Столац — Попово.* Од Мостара до Стоца 6, од Стоца преко потока Крупе и планине Градине у Попово 6, свега 12 коњ. сах.

Од Попова преко Требишњице (која се пролази код Котеки) долази се у Слано у Далмацију. Од Котеки не прелазећи Требишњицу долази се преко Старог Слана у Требиње.

5. *Мостар — Столац — Улово — Стон.* Од Мостара до Столаца 6, од Столаца преко потока Крупе на градић Улово б. — Одатле преко Дубравице и Теслеца у Далмацију.

Од Пожитеља иде један пут на Улово, везујући се са путем од Столаца. — Овај пут употребљив је само при сувом времену. —

6. *Мостар — Пожитељ — Метковић.* — Овај пут води од Буне на Пожитељ; одатле при сувом времену преко каменог моста (валик на мостарски мост) на Бригави и преко блата Улова (које се пружа до Неретве) на Унку, и отуд у Метковић у Далмацији.

При већој води неупотребљив пут због блата Улова. Од Мостара до Буне 2, од Буне до Метковића 7, свега 9 коњичких сахата.

Овај пут по Роскијевићу добар је друм.

7. *Требиње — Билећ — Гацко.* Од Требиња у Билећ б. од Билећа на Гацко 8, свега 14 коњ. сах.

Од Требиња води лош пут преко планине Главе и сеоца Јасен (само неколико кућа) на Билећ. Висови Билећа обрасли и слабо насељени. Само место Билећ познатно је. Због близине Црној Гори, због воде, (која се 50—60 хвати уз брдо носи) и због пута у Гацко важна тачка. (Роскијевић је тамо нашао једну бригаду улогорену). Од Билећа пењући се, долази се на висораван Корито. На вису Корито озидани четвороугао за стражу (куда). По тешком спуштању у долину Црнице долази се у логор прнички. Роскијевић је нашао тамо један батаљон и нешто башибозука. Логор је био утврђен пољским опкопима. За тим преко Гацког висоравна долази се у Липник, (где је Роскијевић нашао целу дивизију).

8. *Од Требиња у Зупци* води пут преко Требињице, на зубачки висораван, а одатле у Дубровник.

1862 у Требињу био је Дервиш-пашин логор против устаника зубачких.

9. *Од Невесиња у Коњицу* води планински пут (стаза) преко Бачевице и Липета на Језеро (село, 4 сахата јужно од Коњице), где се спаја са путом од Мостара на Коњицу и Сарајево. Друга стаза води од Невесиња из горњу Неретву (левом њеном обалом) такође на Коњицу. Обе су стазе лоши попречни саобраћаји.

10. *Од Невесиња на Фочу.* Од Невесиња до Улова б., од Гацког до Фоче 14 коњ. сах.

Од Невесиња до Инфиног села $1\frac{1}{2}$ сахат доброг равног пута. За тим врло тешко пењање уз Морину планину, кроз коју

је зими тежак пролаз због многих курјака. С Морине слази се у Улок, сеоце од 10 кућа (и цамија), које по Роскијевићу лежи у долини Неретве. Одатле се пење у многим серпентинима уз Вучију планину (које се један крак овде зове Недавић), долази се на вис у сеоце Облу, за тим на висораван Загорје, одакле иде пут у Фочу десно и за Сарајево лево. — Од Улова до Сарајева има 17 к. сах. Од Улова до Фоче од прилике 10 к. с. Овај је пут врло тежак. Од Фоче долази се на Горажде за 6 коњ. сах. одакле се опет може у Сарајево.

11. *Од Невесиња у Гацко* (у паланку Метохију) 10 к. сах. Гацко зове се висораван,¹ а нема никаква села под тим именом. Метохија је најважнија паланка у том пољу, има 800—1000 глава. Пут од Невесиња води преко Залома (Салем Паланка) и преко села Грабовице, па се спушта у висораван Гацко, којим води добар пут.

12. *Од Невесиња у Билећ*. Овај пут од Невесиња састаје се код Добра с путом, који води од Стоца у Билећ. По Роскијевићевој карти (од 1865)² пут од Невесиња води најпре невесињским пољем у подножју Буковице брда (2.700'), за тим уз брдо на село Љубовић, пење се на село Требесиње, и даље на Ап Трусин, па се спушта у село Дабру, на висоравну дабарском. Дужина од Невесиња до Добра по карти 4 миље (6 обичних сах.)

13. *Од Невесиња у Љубиње*. Горњи пут до Добра. Одатле преко пл. Кубаш у Љубиње, или јужније преко села Владовица и Полозна, дакле са висоравна дабарског на висораван љубињски 3—4 сах., свега од Невесиња 9—10 обичних сах.³

14. *Од Гацког у Фочу*. Из Липника (на Гацком) у Фочу, 14 к. сах.

Од Липника на с. Врбу, одатле седлом између брда Плеће десно и пл. Чемерно лево, (на седлу диван поглед у горостасне стене Волујна пл. десно и седло брда лево. Раван Гацко 2500', седло Врба 2800', Чемерно 3800', бр. Седло 2000'). — За тим

¹ Као и. пр. у нас Златибор.

² Од Роскијевића има 2 карте, једна од Босне, Херцеговине и Новог Пазара од 1865 године у размери 1 : 400,000, друга, која је изашла уз његово дело: — „*Studien über Bosnien und die Herzegowina* od 1868, у размери 1 : 1,152,000.

³ По Роскијевићу који је пролазио неким путовима по Босни и Херцеговини, дужина коњичких сахата је $\frac{2}{3} - \frac{3}{4}$ миље. 10 сахата коњичких или обичних може се прећи (на коњу) за 14—15 дневних сахата, рачунајући ту и време утромено на одмор. — Коњски сахати мало се разликују од обичних, по што на тамошњим обично лошим путовима ретко се где може касати.

рђав силазак у р. Сутинску. У подножју Волујка наилази се на калдрму, којом иду каравани и кириције. Пут низ Сутинску 2' широк у стени усечен. При малој води боље је јашити коритом реке. Од места Просјеченице (у Киперта Пирлита)¹ пут чешће прелази на једну или другу страну реке до теснаца, где је хан Тијентиша (7 сахата), одакле се долина нешто шири. Одатле води један пут левом обалом Дрине, а други још у лево планином Тресковачом² слази у долину Беле реке, која утиче у Дрину, и одатле за 3 сахата у Фочу. — На по сахата од Фоче прелази се на десну обалу Дрине на скели.²

Фоча броји око 10.000 глава, највише мухамедоваца. Ту се прави добро оружје.

15. *Из Гацког (Лијаника) у Пиву*, преко Лебрника планине, (село Лисна) од пр. 5 сахата. Од Лисне води пут преко пл. Волујака, левом страном р. Пиве, на гореописани пут за Фочу. Планиски пут.

16. *Гацко — Дуга — Никшић*. Од Гацког у село Крстац 5 сахата, одатле у Никшић 8, свега 13 сахата.

Никшић је варошица са 1500—2000 глава и једним градићем. Од Крстаца до Никшића највећи део пута траје Дуга тесница, врло познат из рата црногорског.

Од Билећа у Бањане и у Клобук путови су од мале вредности за ово посматрање, јер они воде од стране Турске Црној Гори (на Грахово).

17. *Од Билећа на Дабру*, и одатле за Невесиње (бр. 12.) десно, за Столац право, и за Љубиње лево.

Од Билећа преко села Плане на Фатницу (село на висоравну истог имена) 5, од Фатнице до Дабре (село на висоравну истог имена) 3, свега од Билећа до Дабре 8. к. сахата.

Према томе (од Билећа до Дабре 8, и од Дабре до Столца 4) свега од *Билећа до Столца* 12 к. сахата. *Од Билећа до Љубиња* 10—12 сахата, од *Билећа до Невесиња* (8 и 6) 14. к. сахата

Путови у западном делу

Према садањим догађајима западна Херцеговина, не судујући у устанку, није од велике вредности (докле такво стање траје), и за то ћемо у посматрању овог краја бити одвећ кратки.

Путови од Мостара у Далмацију воде

а) преко Габеле у Метковић, десном обалом Неретве.

¹ На десној обали Сутинске остатци неког краљевског замка, према коме, на левој обали, на брду Седло била је једна црквица, и обоје једним мостом скончано, од чега нема трага.

² И овде се налази остатци негдашњег каменог моста.

- б) преко Дувна у Имоски 12 к. с.
- в) преко Љубушке на Вергорац. Даље
- г) од Ливна на Сињ. Осим тога још неки незнатнији. Сви ови путови воде у Далмацију, и од важности су по војну између Аустрије и Турске.

Од Мостара у Сарајево десном страном Неретве води пут на Војну (добар), за тим врло рђав, прелази реку Дрежницу, која утиче у Неретву, долази на Кланач (међа Босне и Херцеговине) за тим у село Јабланицу (11 сахата) одатле на подхум Неретвици (8 сахата), у Кршево (8 сахата) и у Сарајево (7), свега 3½ к. са х.

Од Ливна у Травник 20 к. сахата. Од Ливна у Свичу 3½, од Свиче у Купреш 4½, од Купреша у Скопље 5, од Скопља у Травник 7 сахата.

Травник остоји северозападно од Сарајева 16 сахата.

Ливно има 3500 мухамедоваца, 1600 Срба. Стари замак. Купреш 300 глава. Скопље 2000 глава. Стари кварни камени мост преко Врбаса. Травник има 12.000 глава, стари замак, велику касарну.

V I. ВОЈИШТЕ

Источни део

1. *Мостар*, столица владе. Има око 18.000 глава, већином мухамедоваца, у том броју 3000—3800 Срба, 4—500 католика. Обе обале везује Трајанов мост, оправљен Сулејманом II. Један једини лук на мосту 70 стопа над водом 90 стопа распона¹⁾). На крајевима моста су куле, за одбрану Мостар је незгодан за одбрану. За нападача на југоистоку вис Дубрава подаје добар положај, који је заклоњен реком Буном, тако исто на десној обали Неретве с југозапада добар је положај за нападача иза р. Јасенице. (Хум брдо).

Са истока Велеш планина (Подвелеш) даје такође згодан положај. Мостарски зид за одбрану опао је. Заузимањем положаја на Дубрави и Подвелешу браниоцу се затвара одступ на Сарајево преко Невесиња, који је бољи, а остаје му на расположају одступ преко Коњице, или много гори десном обалом (један горе пут од Мостара у Сарајево). Овај пут гази Неретву код Осина, једну миљу изнад Мостара, прелазећи на десну обалу. Бранилац у одступу Сарајеву има на овом путу згодне заштитничке положаје у теснацима, нарочито код села Наретиће, где теснац траје 2 миље између Радуше и Витовње планине. У осталом нападач не треба главном силом ни да га гони тим путем.

¹⁾ Мисли се, да име Мостар долази од тога моста.

При одступу од Мостара преко Коњице прелази се планина Липећ, а за тим Врабац планина, где је врло мучан пут.

2. Требиње има важности као варош, која броји 3.000 глава, и која је по Роскијевићу опкољена полуопалим старим зидом. Она има вредности по Турке још и с тога, што је близу Црне Горе, и што држи свезу са Суторином, неутралним приморским земљиштем где, кад Аустрија дозволи, може се искрцати турска војска, која морем у помоћ долази. Требиње лежи под брдом Гливом, у долини р. Требињица, и надвлађује долину. Гливом може се употребити као положај за брање Требиња на спрам Зубаца (за Турке), и у томе положају Требиње је пред фронтом, а испред Требиња Требињица као први одсек за одбрану. У томе положају градић Клобук (око 4 сахата далеко) у неколико обезбеђује леви бок турски. Десно крило се залама у назад к Старијом Сланом. Тако исто и од стране нападача (усташа) добар би био тај врх гливски за опсаду Требиња, кад би усташима била другим четама обезбеђена позадност од стране Билећа, Ђубиња и Попова. Наспрам турском положају требињском, за усташе добар је положај с југа, по висовима, који од зубачког висоравнине падају Требињици, где су села Љубово (сахат од града) и Јепово, где су 2 куле.¹⁾ У том положају леђа су још обезбеђена Далмацијом и Црном Гором (изузимљуји турско искрцавање на Суторини). У продужењу левог крила овог положаја налази се манастир Дужи (више од по сахата од Ђубова).

3. Никшић. Једну миљу далеко од црногорске међе лежи Никшић са градићем (Оногощт). Никшић је с три стране опасан црногорском међом. Градић се састоји из четвороуглог зида, и на сваком углу по један мали испадајући бастион. Никшић има неке важности према Црној Гори као једна етапа, али с малом посадом не може бити од значајног уплива против усташа, по што лежи са свим на страни. Он би имао да затвара теснац Дугу против Црне Горе; али непријатељ, кад треба, уме заузети Дугу, не дирајући у Никшић.

4. Клобук је мали градић, са малом посадом, и због узвишеног положаја незгодан за смештај топова. Са свим без уплива. Он не може да спречи црногорски упад на Билећу.

5. Билећа. Важност ове тачке напред је већ споменута. Турци у рату против Црне Горе, држећи у Гаџком једну дивизију, држали су у Билећу једну бригаду, и тиме обезбеђавали себи одступ Невесињу и Стоцу, држали свезу с Требињем, Клобуком и Никшићем. Билећа према Требињу има важности и за одступ

¹⁾ После боја 25 Окт. 1861. Турци су били напустили ове куле.

Турака Требињца, у случају нужде, премда је тај одступни правац ближи Црној Гори, и дакле опаснији, него на Невесиње или на Ђубиње и Столац. Билећ је важан због воде, и као чврт путова на све стране. Из Билећа води пут и у Никшић.

6. Гацко. Свези Билећа са Гацким Турци су дали важност, и на кориту озидали четвороугао (кулу). Даље црнички логор утврдили пољским онкопима. Висораван Гацко врло је важна стратегијска тачка због тога што преко њега води пут у Никшић, и у позадности на Невесиње, преко Билећа на Требиње, даље на Фочу и на Пиву. Кад би пало Тебиње, и нападач поступао Стоцу и Мостару, не би могао оставити у Гацкоме непријатеља, који би га уватио с десног бока или иза леђа. Од Гацког најугоднији је одступ на Невесиње, а по нужди на Фочу. На Гацком има мали градић, Кључ, на једном вису.

7. Столац. Такође важна стратегијска тачка, као град, и што обезбеђује одступ Мостару на 2 крака: преко Бује и преко Благада. Овај је положај важан по Турке. Напред је заклоњен дубоким коритом Брегаве и градићем Стоцем, који је на једној стени. Иза Брегаве је планина Дубрава. Десни бок заклоњен је од обиласка блатом Уловом и замком Пожитељем, леви бок захлања стеновита долина Брегаве и планина Дубрава. Овај се положај може стратегијски обићи преко Невесине и Благада.

8. Невесиње. Одвећ важна стратегијска тачка. То је чврт путова од: Требиња, Билећа, Гацког и води у Мостар и Сарајево. Мали замак је опао, и тако ова тачка није утврђена, а и тешко је утврдити, јер ју блиски висови надвлађују.

9. Пива. Од Пиве води пут за Гацко, за Никшић и за Плевље. Она влада теснацем, где се двоје пут за Никшић и Плевље. Пива је врло јак манастир са кулом, која се зове Лисица. Сахат више Пиве је село Гөранско са новосазиданим двема кулама. По узећу Гацког, Пива би затварала упад од Плевља, преко Шаранца и Језера.

10. Коњица важна је тачка у толико што је ту пролаз Неретве на сталном мосту. Јужно од Коњице за усташе је важно заузимање Врабац планине, где је и онако мучан пут, и лако се може пресећи пут између Сарајева и Мостара.

Западни део

Положај на Ливну. Ливно је било негда јака војена тачка. Лежи на подножју Цицејер планине, која га дели од висоравни купрешког. Варош је ограђена зидом, који је фланкован. Овај зид пружа се на једну терасу, с којом је свезана двема кулама које владају целим утврђењем. Испред доњег зида је дубина, којом

протиче поток Бистрица, преко које води мост. Пред овим природним ровом има неколико кула као спољна утврђења.

Одступ је или на Мостар, или преко Жупањца на Травник. Између Жупањца и Свича налази се дуг, мучан и за одбрану угодан теснац.

2. Јасенички положај, окренут Мостару. Лево крило за-
клоњено је мостарским блатом, које се пружа од Никина двора
Дувину, десно крило заклања Неретва. Лице (фронт) брањено је
јаком реком Јасеницом и стрменим нагибом. Положај се пружа
на један сахват дужине. У позадност води пут на Вишепоље и
Белаву. Овај положај затвара пут на Габелу, Ђубушку и Имоски.

Од Ливна до Неретве нема никаквог утврђења. Ливно брани
више улазак у Босну, него у саму Херцеговину, јер је положено
најсеверније. —

Војна (операције). По досадањим извештајима усташи хер-
цеговачки имали су борбе на Стоцу и Невесињу, а поглавито
на Тебињу, које опкољавају. Што се око Требиња чини веће
напрезање, даје се тиме протумачити, што је та тачка најудаље-
нија од средишта турске војене силе (Мостар — Столац — Неве-
сиње); што је обезбеђен одступ Црној Гори у случају нужде;
што је то варошица и градић, дакле утврђена тачка, од значаја
за онај крај и за слабу усташку снагу без артилерије; најпосле
што треба чврсто стати на једну тачку, пре него ће се поми-
шљати на даље наступање, јер док та тачка није заузета, свака
пораза при даљем наступању била би несрћнија, јер би стајао
непријатељ за леђа. Наступање усташко Стоцу, Невесињу или
Гацком било би опасно, имајући непријатеља позади и с бока
у Требињу, Клобуку, Никшићу. При великом броју војске, Тре-
биње могло би описаћивати једно сразмерно одељење, докле се
остали већи део окреће тамо, где је непријатељ, који иде Тре-
бињу у помоћ. Тако и изгледа, да у ствари цела снага усташка
није око самог Требиња, већ да је тамо главни део, (по депеши
једној на 7.000 људи) а поједина одељења дасу истакнута уна-
пред, или да крстаре, и отуд борбе око Стоца и Невесиња.

Важно је питање, где се налази турска војска размештена
и у великом броју, јер од тога зависе и кретања и рад усташа.
Требињу у помоћ могу доћи Турци с више страна, како од Стоца
преко Ђубинја или Попова, тако и од Невесиња или од Гацког
— Билећа.

За усташе било би од важности да заузму Билећ, "којим
се обезбеђују од Гацког и да заузму Ђубинје за обезбеђење од
Стоца, уз то једно одељење да их чува код Попова од обиласка.

То би био један полуокруг за одбрану: Билећ — Ђубиње — Попово, за заклон опсаде требињске. Међу тим како би Билећ изгубили, Ђубиње и Попово могло би бити лако одсечено.

При овоме имајмо на уму, да од Билећа (или Гацког, што је један праваци) опасност може грозити требињској опсади или четашима, који би били око Ђубиња или пред Стоцем --- само у том случају ако је Билећ или Гацко поседнуто турском војском, која би се одатле могла кренути Требињу. Ако пак на овим тачкама нема скупљене војске, онда те тачке губе од своје важности, као свака стратегијска тачка која није заузета (употребљена). Тада од стране Билећа и Гацког могу се кретати само турски становници (ерлије), против којих може се одвојити само сразмерно слабо одељење, да на њих пази и кретања јавља. Међу тим ако су истинити последњи гласови, да су устала сва херцеговачка племена око Црне Горе (Зупци, Бањани Пива, Дробњак), онда су тиме одељења код Требиња, Стоца и Невесиња обезбеђена од стране Билећа, а уједно би затворен и пут од Плевља у Херцеговину, куда би могла проћи турска војска из новопазарског краја (идући из старе Србије) за Херцеговину, и морала би ударати преко Стоца на Невесиње.

Даље да додамо, да оно, што је мало напред речено о важности заузимања Ђубиња (т. ј. тактичког положаја код Лубиња) вреди опет у толико, у колико усташи не би имали довољно војске да заузму положај још више унапред, т. ј. пред Стоцем. Ако су пак кадри држати се пред Стоцем онда је поседање Ђубиња другостепена ствар, но ипак нужна (са мањим одељењем) за одржавање свезе између столачког и требињског логора, да се непријатељ од Невесиња не би поткрао и свезу пресекао. *Положај пред Стоцем одвећ је важан*, јер он затвара и пут преко Ђубиња, и пут преко Попова (на Требиње).

По последњим извештајима, осим посада, (као што је у Требињу, Клобуку, Никишићу, Стоцу, Мостару и т. д.) скupila се једна слаба бригада¹ турске војске под Селим пашом код Невесиња. Од те бригаде истакнуто је подалеко напред једно одељење (ваљда предводница, можда један батаљон) и на ово одељење нападали су Херцеговци, и победили га, по депешама од 29 Јула, кад је (како се вели) и Селим паша рањен.² По

¹ Да напоменемо и то, да турски пук има 1 стрељачки и 3 линијска, свега 4 батаљона, по томе у бригади може бити највише 8 батаљона, по па Невесињу сигурно било их је мање. У овај први мах и батаљони су врло слаби. Чете можда 70—80 људи.

² По овим депешама било је код Невесиња 800 Турака, па које су Срби нападали.

тому изгледа да се у том правцу уређује турска војска, у колико је за сад има, и да дакле Турци нису имали времена, да војску доведу на Гацко, осим ако су што имали раније тамо у логору.

Једновремено са гласом о овој победи невесињској, добилисмо и других победа код Стоца (на Умци).¹

Доцнији извештај јавља за нове борбе код Невесиња, Ђубушке, Ђубомира и т. д. Ово као да утврђује, да усташа држе положај стално и код Невесиња, што је по њих врло корисна ствар, јер је Невесиње по предреченом, врло важна тачка. — Одатле могу се, кад дође згода, бацити на Мостар. Међу тим за њих би било такође врло корисно, кад би могли скупити или бацити једну јаку чету у планине (Липета и Врабац) између Мостара и Коњице, те тако да затворе сарајевски друм и секу сваки саобраћај невесињском логору.

Ови редови писани су пре неколико дана. За последних неколико дана борбе су понављане око опсађеног Требиња, и на још неким тачкама, но Требиње се држи непрестано. Као важније имамо поменути, како су се 2 турска батаљона искрцала на Клеку, али по неким гласовима не могу напред Мостару од устаника. Даље јавило се за борбу на Гацком, код Пиве и да је неколико кула освојено око Никшића, те је тиме одсечена свеза са осталом турском војском. Као да је приодлазак помоћи из Црне Горе Херцеговцима у последње доба мало оживио. Но у главном може се рећи, да у Херцеговини ствар није још прекинута ни у корист једне, ни друге стране, и ако по гласовима усташа напредују,

Босна се кренула на једном крају. Ваљало би да знаду сви усташа да не треба дирати у мирне становнике мухамедовце, јер су им то браћа, с којом ће доцније заједно живети.

До овога тренутка стање ствари на истоку може се сравнити са жаром, који тиња под пепелом. Хоће ли букнuti пламен на далеко и на широко, који ће осветити кости стотина хиљада јунака, што падоше славно, бранећи српско име толико векова; пламен, који ће растопити ланце ропства, и донети сунце слободе...?

Београд, 3 Августа 1875 г.

ЈОВАН ЈАНЂЕЛКОВИЋ

¹ По овом гласу на Умци потучене су 2 чете и трећа као да је положила оружје.